

Handschrift van Andries Schoemaker

In het *Register van Boeken*, nagelaten door Gerrit Schoemaker,¹ vinden we op p. 91 onder 'Met de Handt geschreevene Boeken in Folio' als nr. 1:

A. Schoemaaker Beschrijvinge van de Steeden / Dorpen / Adelyke Huysen Etc. in Gelderlandt / geschikt naa de Order van 't Alphabeth / met fraye teekeninge van Stellingwerff / de Haen en andere, 2 deelen.

De nalatenschap van Gerrit Schoemaker is verkocht op 18 februari 1737, maar het is niet bekend wie de koper was. Via een oom kwam het handschrift in het midden van de 19^e eeuw in het bezit van de Barneveldse gemeenteontvanger Gerrit Verloop. Na diens overlijden werd het in 1906 geveild en verkocht aan het Rijksarchief in Gelderland te Arnhem. We vinden het in de Aanwinstenlijst 1843-1960 van dat archief, waar HET bij 1906 als nr. 22 wordt vermeld:

'Hschr Andries Schoemaker met c. 800 afbeeldingen.
Aangekocht van R.W.P. de Vries te Amsterdam.'

In het Verslag van de Rijksarchivaris voor Gelderland over 1906² schrijft deze:

'Van de firma R.W.P. de Vries te Amsterdam is een Hs. aangekocht, een beschrijving bevattende van voorname huizen, geslachten, dorpen, steden en merkwaardige buitenplaatsen in Gelderland, in de eerste helft der 18^e eeuw vervaardigd door **Andries Schoemaker** en voorzien met ongeveer 800 afbeeldingen van kasteelen, burchten, stadsgezichten, penningen, wapens en plattegronden in pen- en waterverf-teekening, een enkele in potlood. Dit is voor deze provincie een werk zooals er van den vervaardiger bestaan voor alle of de meeste andere provinciën of groote deelen van ons land. Zij zijn alle afkomstig van de veiling der handschriften en bescheiden, nagelaten door C. van Alkemade en P. van der Schelling in 1848 te Amsterdam gehouden in het Huis met de Hoofden³. Zij zijn in openbare verzamelingen, meest binnen het gebied der betrokken provincie, en wel in de hoofdplaats daarvan, terechtgekomen. Het Geldersche berustte tot nog toe te Barneveld, behoorde aan wijlen den heer C. Verloop, gemeenteontvanger aldaar, en was aan slechts weinigen bekend. Na den overgang aan het Geldersch Archief is het reeds druk geraadpleegd en ook gebruikt voor illustratie van historie-studiën.'
De teekeningen zijn meerendeels gemaakt naar schetsen van de bekende teekenmeesters J. de Beyer⁴, A. de Haan en C. Pronk. Sommige zijn, of schijnen althans, origineel en zijn gemerkt J.S. (naar bij vergelijking mij gebleken is: J. Stellingwerf), andere A. S. (Andries Schoemaker zelf). Die van J.S. zijn alle in O.-Indische inkt en de fraaiste van het geheele werk. De tekst van het werk is goeddeels zuiver compilatiewerk uit Slichtenhorst en andere bekende bronnen.'

Uit andere manuscripten van Schoemaker⁵ en uit wat inmiddels uit het manuscript Gelderland gevonden werd blijkt dat het grootste deel van de tekeningen door Schoemaker zelf op zijn onbeholpen wijze is getekend en ingekleurd. Soms gebruikte hij daarvoor oudere voorbeelden. Meestal tekende hij echter naar recente schetsen, die door hemzelf, Pronk of De Haen ter plaatse gemaakt waren. Dat zijn dus tekeningen die in al hun onbeholpenheid vaak het enige betrouwbare beeld vormen dat wij uit die tijd van dat gebouw hebben. Van Stellingwerf zijn geen originele tekeningen bekend. Hij kopieerde, in dit geval in opdracht van Schoemaker, meestal naar oudere en weinig betrouwbare voorbeelden. In de onderschriftenlijst van Bouwheer staat twee keer dat een resp. fraaie en goed getekende tekening opgeplakt is. Tekeningen van Stellingwerf dus, naar onze mening. Het kan vaker voorgekomen zijn en we zien het ook in andere manuscripten. Er is wel geopperd dat een latere eigenaar ze er in geplakt heeft, maar we gaan er vooralsnog van uit dat Stellingwerf ze voor Schoemaker getekend heeft.

Dat de tekst goeddeels zuiver compilatiewerk is heeft een aanvulling nodig. Andries Schoemaker maakte bij zijn plaatsbeschrijvingen gebruik van de bestaande bronnen, die hij ook steeds vermeldde. Maar hij was vooral een zeer bereisd man, die ook Gelderland meermalen doorkruiste. Daarbij schreef hij op wat hij zag en hoorde, met wie hij sprak, waar hij logeerde en wat hij beleefde en hij doorspekte zijn verhalen met anekdotes. Dat maakt zijn werk niet alleen plezierig om te bekijken en te lezen, maar ook historisch belangrijk omdat hij zo veel meedeelt wat elders niet voorkomt. Die waarde van het werk van Schoemaker werd pas later ontdekt.

Een volgend bericht vinden we in het verslag van de Rijksarchivaris in Gelderland over 1944. Onder de paragraaf 'Aanwinsten en verliezen' staat daar⁶:

'Het voor de topografie der provincie belangrijke handschrift van Schoemaker, met teekeningen verlucht, is zes folio-deelen⁷, heb ik gehouden, omdat ik het tot de handschriftenbibliotheek rekende. Ten dienste van het pubiek, dat er zeer veel belang in stelde, stond het in de leeskamer, waar het helaas is verbrand.⁸

Daarmee is Schoemakers manuscript over Gelderland definitief verdwenen.

Publicaties van J.M. van Wijhe

In de jaargangen 6 en 7 (1924-'25 en 1925-'26) van *Het Geïllustreerd Gemeentebled* staan drie artikelen met als titel 'Gelderland in de 18^e eeuw'⁹. Het eerste artikel begint met:

'In vorige nummers van dit tijdschrift heb ik diverse publicaties gedaan uit Schoemaker's Handschriften betreffende Noord- en Zuid-Holland welke op de K. B. te 's Hage berusten. Toevallig kwam ik te weten dat een ander H S betreffende Gelderland zich op het Rijksarchief te Arnhem bevond en door de medewerking van den rijksarchivaris aldaar, ben ik thans in de gelegenheid ook uit dat fraai geïllustreerde manuscript, dat uit meerdere deelen bestaat, te publiceeren.'

De schrijver is J.M. van Wijhe, die waarschijnlijk in Den Haag woonde, maar waarvan verder niets bekend is. Hij kan historicus geweest zijn, want hij wist veel over de vaderlandse geschiedenis en kon over het werk van oude

kroniekschrijvers beschikken. Bij de door hem overgenomen teksten geeft hij veelvuldig toelichting of commentaar, zowel tussen de tekst als in noten. Helaas is de grens tussen oorspronkelijke tekst en commentaar niet altijd duidelijk. In *De Navorscher*¹⁰ publiceerde Van Wijhe tussen 1922 en 1931 artikelen of kleinere aantekeningen van uiteenlopende aard over handschriften in de Koninklijke Bibliotheek of het Algemeen Rijksarchief.

Bij zijn nasporingen kwam Van Wijhe handschriften van Ernest Brinck (1583-1649) tegen. Brinck was een telg uit een aanzienlijk Gelders geslacht, waarvan velen, evenals Ernest zelf, burgemeester van Harderwijk waren. Van 1612 tot 1615 was Brinck secretaris van het Nederlands gezantschap te Constantinopel en van 1618 tot 1648 van de Veluwe hogeschool te Harderwijk. Als oudheidkundige verleende hij diensten aan de geschiedschrijver Pontanus. Brinck was veel op reis en liet een aantal manuscripten met plaatsbeschrijvingen na, die in het Gemeentearchief van Harderwijk bewaard werden¹¹. Van Wijhe schreef in 1922 - 1923 vijf artikelen over Brinck en diens 'Plaatsbeschrijvingen'¹² in *Het Geïllustreerd Gemeentebblad* en nog zeven in andere bladen¹³.

Daarna ging hij over op de manuscripten van Andries Schoemaker in de Koninklijke Bibliotheek. In de 5^e jaargang van *Het Geïllustreerd Gemeentebblad* (1923-1924)¹⁴ begon hij met de provincie Zeeland 'ter afwisseling van de geschriften van Brinck,' die echter in dat blad niet vervolgd zijn. Hij ging door met gedeelten uit de manuscripten van Zuid- en Noordholland en Gelderland, die door elkaar heen geplaatst werden¹⁵. Ook in enkele andere bladen komen we transcripties van Van Wijhe uit een manuscript van Schoemaker tegen¹⁶.

Van Wijhe heeft blijkbaar geen integrale weergave van Schoemakers handschriften voor ogen gehad. Hij heeft er uit gepubliceerd, verschillende gedeelten door elkaar heen. Hij geeft niet aan uit welk handschrift de artikelen komen en noemt ook de folionummers van het manuscript niet. De illustraties bij zijn artikelen in *Het Geïllustreerd Gemeentebblad* komen op één na niet uit de handschriften van Schoemaker¹⁷, maar uit latere publicaties, de meeste uit *Het Verheerlijkt Nederland*¹⁸.

Het is vaak storend dat in de artikelen, vooral in *Het Geïllustreerd Gemeentebblad*, zoveel spelfouten voorkomen. Omdat die zowel in de weergave van het handschrift van Schoemaker als in het commentaar van Van Wijhe staan, lijken vooral de zetter en de collationist hieraan schuldig. Van Wijhe zelf maakt ook niet de indruk erg nauwkeurig te zijn. Zo schreef hij voortdurend over Schoemaker, terwijl die naam op de titelbladen e.d. nooit anders gespeld wordt dan Schoemaker.

De drie artikelen die Van Wijhe in *Het Geïllustreerd Gemeentebblad* over Gelderland schreef staan in de nummers van april en augustus 1925 en mei 1926. Het laatste eindigt met 'Wordt vervolgd'. Helaas is het daarbij gebleven, want *Het Geïllustreerd Gemeentebblad* hield spoedig daarna op te verschijnen¹⁹. Van Wijhe begon zijn eerste artikel bij de letter A en ging daarin door tot het huis Dam. Hij heeft toen niet alle plaatsen genoemd, want in zijn tweede artikel begon hij opnieuw met plaatsen die met een A beginnen en komt dan tot Brantsenburg. In het derde artikel staan plaatsen met de beginletters L t/m N. Dat artikel eindigt met '(Wordt vervolgd)', maar van *Het Geïllustreerd Gemeentebblad* zijn daarna nog maar vier nummers verschenen, zonder het vervolg van Van Wijhe.

Transcripties en lijsten van Storm Buysing

Reinder Duco Storm Buysing (1879-1948) werd 18 mei 1879 te Zutphen geboren als zoon van Cornelis Storm Buysing en Jonkvrouwe Cordula Judith Meijer. Op 15-jarige leeftijd werd hij vrijwillig militair voor de tijd van 9 jaar en ging hij naar de Cadettenschool in Breda. Twee jaar later werd hij overgeplaatst naar de Koninklijke Militaire Academie en benoemd tot Cadet bij het wapen van de Artillerie. Daarna doorliep hij verschillende rangen bij de Vesting-, de Veld- en de Bereden Artillerie. Met ingang van 1 mei 1927 werd Storm Buysing benoemd tot majoor bij het regiment vesting-artillerie. Op 1 september van dat jaar kreeg hij, 48 jaar oud, eervol ontslag uit de militaire dienst met toekenning van een levenslang pensioen van f 3.053.- 's jaars. In 1931 werd hem nog de titulaire rang van luitenant-kolonel verleend.

Storm Buysing bleef ongehuwd en woonde in pensions²⁰. In enkele brieven van hem uit 1936 - 1941 noemt hij als zijn adres 'De Zon' in Arnhem; hij zou ook op Zypendaal in Velp gewoond hebben; in 1945 verbleef hij in Zutphen en in 1946 in Rheden op het adres Kerkstraat 23. Hij was gefascineerd door kastelen²¹ en gedurende zijn diensttijd, waarbij hij vaak te velde was, bezocht hij de locaties waar een kasteel stond of gestaan had. Na zijn vroege pensionering kon hij zich er helemaal op uitleven. Hij maakte massa's foto's en tekeningen en schreef in zijn duidelijke handschrift uit talloze boeken, tijdschriften en archiefstukken over wat op kastelen betrekking had. Sinds de oprichting in 1940 was hij bestuurslid van de stichting Vrienden der Geldersche Kastelen. Op 22 februari 1948 kwam Storm Buysing door een ongeval in Velp om het leven. Zijn gezondheid liet toen al veel te wensen over.²²

'Wat na de oorlog van de zeer omvangrijke verzameling afbeeldingen en gegevens, door de heer Storm Buysing bij elkaar gebracht, over was - er is helaas veel verloren gegaan - is gelegateerd aan het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te 's-Gravenhage, waar iedere belangstellende er kennis van kan nemen' meldt G.D.J. Buurman.²³ Er is daar nog veel van Storm Buysing aanwezig.²⁴ De collectie bestaat uit twee lange houten bakken met foto's, 25 cahiers, 4 schetsboekjes en nog ongesorteerd materiaal.

In de twee langwerpige houten bakken (15 x 53 cm) bevinden zich ca. 2.400 kromgetrokken foto's van 63x109 mm, allemaal van kastelen of hun ruïnes of de plaats waar ze vroeger stonden. Er wordt gewerkt aan het inventariseren daarvan. In de 4 schetsboekjes staan, doorlopend genummerd, 125 tekeningen van kastelen. In één er van ligt een onvolledige getypte lijst, waarin er 90 genoemd worden, vooral in Zuid-Holland en Gelderland. In een van de nog te noemen cahiers (nr. IX) staat een alfabetische lijst van de geschetste kastelen. Het ongesorteerde materiaal bevat brieven, kladlijsten en potloodtekeningen op stukjes papier van allerhande herkomst.

Een belangrijk onderdeel van de collectie zijn 25 door Storm Buysing volgeschreven cahiers. De inhoud bestaat uit overgeschreven gedeelten of excerpten uit boeken en tijdschriften, aantekeningen en lijsten. 21 Cahiers zijn genummerd, waarvan nr. 13 niet aanwezig is, en 5 zijn er ongenummerd. Ze zijn op verschillende plaatsen gemaakt, zoals in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, de Gemeentebibliotheek in Rotterdam en het Rijksarchief in Arnhem. In cahier IV staat een inventarisatie van de verzameling 'De Poll', door Storm Buysing in de winter van 1934/35 op het huis gemaakt. Cahier XII bevat een inventaris van de Gelderse kastelen, gedateerd 9 mei 1941, die Storm Buysing maakte voor de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen. Die lijst vormde de grondslag voor de enige ons bekende publicatie van Storm Buysing, de 'Lijst van kasteelen en historische landhuizen in Gelderland met vermelding van eventuele oorlogsschade' in *Kastelen in Gelderland*, 1948.²⁵

Voor ons zijn de cahiers II, VII en XVII van belang. Cahier VII bevat een in 1943 in het Rijksarchief te Arnhem gemaakt uittreksel uit het handschrift Schoemaker. Om een onbekende reden sloeg Storm Buysing het eerste gedeelte over. Hij begon bij folio 100, maar pas vanaf folio 124 zijn vrijwel alle titels genoemd, tot aan folio 1230, Zinderen. Storm Buysing heeft niet de volledige tekst van Schoemaker overgeschreven, maar geeft wel vrij nauwkeurig aan of er bij een bepaald trefwoord al dan niet een tekening stond en naar wie en wanneer die gemaakt was. Vaak waren dat tekeningen naar Pronk of De Haen. Er staat ook dikwijls: 'zonder naam' of 'goede tekening zonder naam', zonder jaartal. Dat zullen tekeningen van Stellingwerf geweest zijn. Het ontbreken van naam en jaartal wijst er meestal op dat ze naar oudere voorbeelden gemaakt zijn. Dank zij Storm Buysing kunnen we nu een lijst maken van 685 huizen of plaatsen die in het manuscript genoemd worden en kennen we het onderwerp en vaak de herkomst van ongeveer 550 tekeningen.

In cahier II, p. 31-35, staat een lijst met als opschrift *Handschrift Schoemaker* en daaronder: *Verlucht Gelderland. 6 dln. aanwezig op Rijksarchief te Arnhem. Reproducties door G. Engels te Oosterbeek; clichés berusten op het archief*. De lijst bevat 108 namen, met links een kolom 'blz. van het handschr. Sch.' en rechts een nummer dat blijkbaar het clichénummer is. Deze lijst is later doorgehaald, maar in cahier XVII, p. 50-59, staat vrijwel dezelfde lijst, doch zonder de blz.-nummers. Op het Rijksarchief in Arnhem is van deze cliché's niets bekend; de fotograaf overleed in 1944 en zijn pand is in de oorlog geheel verwoest. Storm Buysing had blijkbaar afdrukken van de clichés, want bij de Iconografische afdeling van het RKD blijken de foto's die op de lijst van Storm Buysing staan in de 'kastelenmappen' te zitten. De matte en sterk vervaagde foto's meten ongeveer 110 x 165 mm en zijn op geel draagkarton geplakt.²⁶ Het ziet er naar uit dat ze er allemaal zijn. De volledige lijst is hierna onder de titel 'Verlucht Gelderland' opgenomen.

Proeve tot reconstructie van de tekst

In het jaar 2000 zijn de handschriften die Andries Schoemaker omstreeks 1733 over de verschillende provincies maakte door MMF-Publications op 6 cd-rom's en 278 microfiches uitgebracht²⁷. Omdat het manuscript over Gelderland niet meer bestond is dat vervangen door een *Beschrijving van Gelderland door Schoemaker* die een geïllustreerde weergave geeft van de Franse veldtocht in 1672-1674²⁸. Het verschijnen van de MMF-uitgave deed het gemis aan de echte *Beschrijvinge van de Steeden, Dorpen, Adellijke Huizen enz. in Gelderlandt (...)* pijnlijk voelen. Dat maakte de vraag in hoeverre Schoemakers grote werk over Gelderland gereconstrueerd kan worden weer actueel.

Zoals we hierboven zagen beschikken we wat de tekst betreft over transcripties van Bouwheer, Van Wijhe en Storm Buysing. Alle drie hadden ze een verschillende invalshoek. Bouwheer begon met Barneveld, gevolgd door omliggende plaatsen in de volgorde van Schoemakers manuscript. Daarvoor had hij 14 pagina's nodig en aan het eind van dat deel staat een datum: 17 Febr. 74. Daarna begint hij in hetzelfde cahier opnieuw bij de A en gebruikt 23 pagina's voor een ruimere kring rond Barneveld. In de meeste gevallen vermeldt hij het folionummer uit Schoemakers manuscript; hij geeft duidelijk aan waar tekeningen staan en neemt een deel van de tekst over.

Storm Buysings interesse was vooral op kastelen gericht. Met uitzondering van de eerste 124 bladen volgt hij het manuscript van Schoemaker op de voet. Hij noemt alle of bijna alle trefwoorden en geeft daarbij consequent het folionummer aan. Hij vermeldt of er al dan niet een tekening is en als dat er bij staat neemt hij de herkomst en jaartal over. De tekst is niet volledig; hij slaat vaak gedeelten over met de opmerking: 'tekst' of 'onbel. tekst'. Maar afgezien van de manco's in het eerste gedeelte is dit werk geschikt als stramien om tekst uit andere bronnen in op te nemen.

Van Wijhe wilde historische plaatsbeschrijvingen geven. Hij gaat meer fragmentarisch te werk en maakt een keuze uit de onderwerpen. Hij noemt geen tekeningen en slaat vaak tekstgedeelten over, waarvan hij aangeeft dat hij ze onbelangrijk vindt. Omdat hij geen folionummers noemt en zich niet precies aan de volgorde van het manuscript houdt hebben we Bouwheer, Werner en Storm Buysing nodig om zijn teksten de juiste plaats te geven. Gelukkig heeft Van Wijhe juist het eerste deel, dat bij Storm Buysing ontbreekt, uitgebreid behandeld. Het is al gezegd dat hij maar uit een deel van Schoemakers manuscript heeft gepubliceerd en dat de plaatsen die met O t/m Z beginnen helemaal ontbreken.

De geschreven excerpten van Bouwheer en Storm Buysing zijn uitgetypt en de gedrukte teksten van Van Wijhe gescand. De teksten zijn daarna in elkaar geschoven. Waar alle drie hetzelfde trefwoord behandelen, wat nog al eens voorkomt, is per geval bekeken welke tekst het meest volledig is of het meest authentiek lijkt. Soms is ter aanvulling iets uit een der andere transcripties toegevoegd. Storm Buysing levert het grootste aandeel, behalve bij de letters A en B, waar Van Wijhe de lacune van Storm Buysing opvult. Bouwheer, die maar een beperkt gebied bestrijkt, staat verspreid door de hele reconstructie. In totaal is ongeveer 70% van het geheel afkomstig van Storm Buysing, 18% van Van Wijhe en 12% van Bouwheer. Dat komt in grote lijnen overeen met de omvang van de transcriptie van elk van hen.

In deze tekstreconstructie zijn iets meer dan 500 verschillende dorpen, kerken, huizen, kastelen e.d. genoemd en al dan niet uitgebreid beschreven. Uit vergelijking met de hierna te noemen lijst van 840 titels en tekeningen blijkt dat er van

de items die met A of B beginnen een twintigtal ontbreken. Daarna zijn er nauwelijks verschillen. Dat betekent dat wat de onderwerpen betreft de reconstructie vrijwel compleet is en dat alleen de tekst die de verschillende scribenten onbelangrijk vonden ontbreekt. Hoeveel dat is in een percentage van de oorspronkelijke teksthoeveelheid is niet te zeggen. De tekstreconstructie is hierna in extenso opgenomen.

Waar zijn tekeningen te vinden?

Schoemaker is blijkbaar tot aan het eind van zijn leven aan verschillende manuscripten blijven werken. Helemaal klaar kwamen ze niet; ze waren ook niet voor publicatie bestemd. Het komt daarom nog al eens voor dat er wel een titel genoemd wordt, maar de bijbehorende tekening ontbreekt. Soms staat er bij een bepaald onderwerp meer dan één tekening, of worden er meer genoemd maar zijn die (nog) niet getekend. Storm Buysing en Verloop geven vrij nauwkeurig aan waar tekeningen stonden en ook naar wie en van welk jaar ze waren. Samen met de hiervoor genoemde bronnen ontstaat dan een goed beeld van wat er in het manuscript aan titels en/of tekeningen heeft gestaan. De verschillende bronnen overlappen elkaar vaak en de omschrijvingen zijn dikwijls verschillend, zodat keuzes gemaakt moesten worden. De door ons samengestelde database van 840 records (zie hoofdstuk 'Tekst en tekeningen in ms Gelderland') kan echter als redelijk nauwkeurig gezien worden.

Deze 840 items zijn als volgt te splitsen:

- 136 keer is aangegeven dat er géén tekening was ('g.a.' bij Storm Buysing, wat we interpreteren als 'geen afbeelding.')
- 23 keer wordt het niet vermeld of er een tekening was,
- 45 keer is niet duidelijk of er een tekening was.

- 254 tekeningen zijn naar Pronk, de meeste uit 1728-1732,
- 100 zijn er naar De Haen, de meest uit 1731 en 1732,
- 43 zijn er naar Schoemaker zelf, vooral uit 1728 - 1732,
- 46 (waarvan 35 vermoedelijk) zijn van Stellingwerf, meestal zonder jaar
- 4 van een andere tekenaar en
- 189 keer is aangegeven dat er een tekening was, maar is geen herkomst en meestal geen jaar genoemd.

Van het eerste rijtje met samen 204 titels stond geen tekening in het manuscript of is dat niet duidelijk aangegeven. Storm Buysing heeft echter minstens 2 keer 'g.a.' (geen afbeelding) genoteerd, terwijl uit andere bronnen blijkt dat er toch een tekening was. Van het tweede rijtje, totaal 636 titels, is het zeker dat er wel een tekening was. Als er daar enkele uit het eerste rijtje bij komen kunnen we stellen dat Schoemakers manuscript van Gelderland minstens 650 tekeningen bevatte. Wat kunnen we daarvan vinden?

In de lijst van cliché's van Storm Buysing (zie hoofdstuk 'Verlucht Gelderland') staan 114 tekeningen genoemd. Die zijn zowel naar Pronk en De Haen als naar ongenoemde kunstenaars. Sommige omschrijvingen (bijv. 'goede tekening zonder naam') doen vermoeden dat het tekeningen van Stellingwerf betreft. Het blijkt niet dat er tekeningen van Schoemaker naar eigen schetsen bij waren. Afdrukken van deze cliché's bevinden zich in de kastelenmappen van het R.K.D. in Den Haag, maar het is een tijdrovende klus om ze daarin op te zoeken.

Het kan ook zijn dat er tekeningen of beschrijvingen in andere manuscripten van Schoemaker te vinden zijn, zoals in *Beschrijving van Gelderland door Schoemaker*, KB 78H41, dat MMF gebruikt heeft. Dat bevat veel ingeplakte afbeeldingen van verdedigingswerken, maar er staan ook tekeningen van Schoemaker in. Daarvan zullen er, bij vergelijking van de bijbehorende tekst, wellicht enkele gelijk zijn aan de tekeningen die in het ms Gelderland stonden.

Reproducties van tekeningen en tekst uit Schoemakers handschrift kunnen in boeken en andere gedrukte stukken voorkomen. Eerder werden al een twintigtal nauwkeurige reproducties van tekeningen in Werners *Geldersche Kasteelen* genoemd. Het is wel zeker dat er ook in andere boeken uit de periode 1906 tot enige tijd na de oorlog tekeningen van Schoemaker gereproduceerd zijn. De eerder genoemde Rijksarchivaris schreef immers al in 1907, toen het manuscript nog maar pas in zijn bezit was, dat het reeds druk geraadpleegd was en ook gebruikt voor illustratie van historische-studiën.²⁹

Naast boeken zullen er zeker ook tijdschriften en regionale of plaatselijk uitgaven zijn waarin Schoemakers afbeelding en/of beschrijving van een kasteel of dorp uit eigen streek is opgenomen. We kunnen bijv. denken aan de *Bijdragen en Mededelingen* van de Vereniging 'Gelre' uit de jaren 1906-1944 of iets later en aan artikelen over Gelders kastelen die in de loop der jaren her en der verschenen zijn. Ongetwijfeld heeft ook deze en gene afbeeldingen uit het manuscript overgetekend of gecalcueerd, zoals dat eerder door Nairac gedaan werd, of gedeelten uit de tekst overgeschreven die niet gepubliceerd zijn. Misschien zijn die in grote of kleine verzamelingen of bij particulieren bewaard gebleven.

Als van een afbeelding uit het manuscript nietsterug te vinden is, kunnen we soms teruggrijpen op het basismateriaal dat Schoemaker gebruikte of op een kopie daarvan. Zo zijn veel tekeningen of schetsen van Pronk en De Haen, waarvan Schoemaker natekende, in archieven of musea te vinden. Vaak komen ze ook als gravure in publicaties voor.³⁰ Met de tekeningen van Stellingwerf die in verschillende topografische atlanten te vinden zijn moeten we voorzichtig zijn. Bijna altijd zijn ze rechtsonder in een zwakke letter gesigneerd met 'JSt', wat betekent dat het een tekening is die voor Brouërius van Nidek gemaakt is. Het komt nauwelijks voor dat hij later naar hetzelfde voorbeeld voor Schoemaker tekende.

Herkennen van tekeningen en tekst

Andries Schoemaker tekende en schreef zijn Atlassen op foliovellen; het bladformaat is ongeveer 25 x 37,5 cm. De grootte van de tekeningen ligt, inclusief onderschrift, in de buurt van 15 à 16 x 11 cm. De meeste tekeningen zijn van Andries Schoemaker zelf of van Jacobus Stellingwerf. Ze hebben de volgende kenmerken.

De tekeningen van Andries Schoemaker wat onbeholpen; in het manuscript waren ze gekleurd met waterverf. Het onderschrift begint soms met de letters A.S., C. Pronk of A.d. Haan, als aanduiding van de maker van het origineel, terwijl rechts vaak het jaartal is aangegeven.

Stellingwerf maakte grijs gewassen tekeningen in O.I. inkt (vaak 'zwart en fraai getekend' genoemd), vaak naar oude voorbeelden, maar ook wel naar schetsen van Schoemaker. In het eerste geval staan er geen initialen en meestal geen jaartal bij. In het tweede geval begint het onderschrift dikwijls met 'A.S.' en eindigt het met 'J.S.' en kan een (recent) jaartal voorkomen. De tekeningen van Stellingwerf met rechtsonder de initialen JSt zijn niet uit de handschriften Schoemaker.

In bijna alle gevallen schreef Andries Schoemaker het onderschrift in zijn kriebelige handschrift. Dat het bij een reproductie soms herkenbaar blijft zien we in de in het vorige hoofdstuk met ¹⁰⁹ aangeduide titels in Werners *Geldersche Kasteelen*. Maar het echte handschrift van Schoemaker uit zijn Atlas van Gelderland zijn we kwijt. Als er geen herkomst vermeld is zullen we eventuele kopieën aan stijl en inhoud moeten herkennen. Andries stijl was, evenals zijn handschrift, onbeholpen maar vlot. Hij maakte zijn beschrijvingen met behulp van verschillende bronnen als Slichtenhorst, Halma en vele anderen, waaruit hij veel citeerde en die hij meestal ook noemt. Verder verwijst hij naar kaarten, zoals die van Visser, Slichtenhorst en andere.

Veel berust ook op zijn eigen waarneming of op notities van A. de Haan. Schoemaker beschrijft de gebouwen en hun ligging, de omringende natuur en de gewassen die er verbouwd worden. Hij voert gesprekken met omwonenden en notabelen of logeert in adellijke of heren-huizen die hij beschrijft. Als hij vermeldt wie er tekende komen we regelmatig uitdrukkingen tegen als: 'als wij daar waren' of 'den (deftigen) teekenmeester C. Pronk'.

Uit de verschillende bronnen zal waarschijnlijk nog heel wat uit Schoemakers Atlas van Gelderland opgediept kunnen worden. Daarbij mag niet vergeten worden dat Schoemaker in zijn manuscript ook het kwartier van Roermond behandelde, dat nu Duits gebied is.

Noten

- 1 Gerrit Schoemaker, de zoon van Andries, stierf een jaar na zijn vader. Zijn nalatenschap is in twee gedrukte 'Registers' samengebracht en op 18 februari 1737 geveild. Op de titelbladen staat de inhoud van elk Register omschreven, maar het loopt allemaal nog al door elkaar. Het Register waarin het manuscript over Gelderland is genoemd heeft als titel: *Register / Van een zeer schoone Versaameling van / meest Nederduitsche / Bestaande uit / (...) Nagelaaten door / GERRIT SCHOEMAKER*.
- 2 *Verslagen van 's-Lands Oude Archieven*, XXIX 1906, 's-Hage 1907, p. 199; de Rijksarchivaris is dan mr. A.C. Bondam.
- 3 Hier moet de schrijver zich vergissen. Hij doelt waarschijnlijk op enkele nummers op pag. 26 van de betreffende veilingcatalogus, waarvan de omschrijvingen aan de handschriften van Schoemaker doen denken. Meestal is echter aangegeven dat het tekeningen of beschrijvingen zijn van K.v.A. en/of P.v.d.S. (de betrokken verzamelaars); de naam Schoemaker komt niet voor. Nr. 38, dat gaat over stamhuizen, kastelen en slooten in Gelderland, is voor f 51.- verkocht aan een zekere Roos. (vriendelijke mededeling van mevr. Peeters, afd. Oude drukken Koninklijke Bibliotheek).
- 4 Dit is niet juist; Jan de Beyer was in Schoemakers tijd nog niet actief en in diens manuscripten komen geen tekeningen van De Beyer voor.
- 5 Schrijver dezes heeft een honderdtal banden bekeken en kort of uitgebreid beschreven.
- 6 *Verslagen van 's-Lands Oude Archieven*, 2^e serie XVII, 1944, p. 34 e.v.; de Rijksarchivaris was Jhr. mr. A.H. Martens van Sevenhoven.
- 7 Volgens het *Register van boeken* van Gerrit Schoemaker waren er oorspronkelijk twee delen; dat komt overeen met de omvang van de delen van de andere provincies. Werner meldt dat de vorige eigenaar, de heer G. Verloop, de losse bladen liet inbinden in twee zware folio delen. Storm Buysing, wiens transcriptie nog ter sprake komt, heeft daarin echter ook een indeling in zes delen en Van Wijhe heeft het over 'meerdere delen'. De Rijksarchivaris had dus ongetwijfeld gelijk. Werner heeft zich waarschijnlijk vergist. Het ligt het meest voor de hand dat de oorspronkelijke twee delen zo uit elkaar geraakt waren dat Verloop ze in zes meer handzame delen heeft laten inbinden.
- 8 In een bijlage bij het verslag van de Rijksarchivaris geeft A..P. van Schilfgaarde een overzicht van de gevolgen van de oorlogshandelingen; p. 43-46. De brand vond plaats tijdens de strijd om de Rijnbrug in Arnhem, waar het gebouw van het Rijksarchief dichtbij stond. Waarschijnlijk heeft het daar op 19 en 20 september gebrand.
- 9 *Het Geillustreerd Gemeenteblad*, 6^e jrg 1924-1925, nr. 8 (p. 173-180) en nr. 12 (p. 276-283) en 7^e jrg. nr. 9 (p. 203-211).
- 10 *De Navorscher* verscheen van 1851 tot 1960 als 'een middel tot gedachtenwisseling en letterkundig verkeer' Misschien schreef Van Wijhe er ook eerder of later in, maar het ontbreken van de meeste inhoudsopgaven in de gebonden jaargangen maakt zoeken bijzonder moeilijk. Een in 2000 verschenen uitgave op cd lost dat probleem ook niet helemaal op.
- 11 Over Ernest Brink zie o.a. *Gelre*, II (1989), p. 109 en 110
- 12 Van Wijhe noemt ze zo.

- 13 *Jaarboek Amstelodamum* 1921 en 1923, *Ons Nederland* 1922-23 en 1923-24 (2x), *Leidsch Jaarboek* 1925-26, *Opgang* 1928.
- 14 In *Het Geïllustreerd Gemeenteblad*:
5^e jaargang (1923-1924), nr. 1, p. 14-17. De volgende artikelen over Zeeland verschenen in dezelfde jaargang, resp. in nr. 2, p. 45-48, nr. 3, p. 64-67 en nr. 4, p. 88-91. Inventarisnummer KB: 132 D 1.
- 15 5^e jrg. 1923-1924:
5 108-111 's Gravenhage (in KB) ZH-I. Inventarisnummer KB 78 C 51, 78 C 52, 78 C 53.
6 135-140 Delft-, Rijn- en Schieland ZH II
8 179-183 Zuid-Holland III
9 198-200 Enige NoordHollandsche buitenplaatsen I. Inventarisnummer KB 78 C 54, 78 C 55 en/of 78 H 43, 78 H 46, 78 H 47.
- 6^e jrg. 1924-1925:
4 83-93 Z Holland IV
8 173-180 Gelderland in de 18^e eeuw I
12 276-283 Gelderland II 277 en 278 is adv.
- 7^e jrg. 1925-1926:
2 36-39 ZH kastelen V
3 63-66 ZH kastelen VI
6 139-141 NH kastelen II
7 155-160 NH kastelen III
9 103-211 Gelderland in de 18^e eeuw III 205-206 is adv.
10 225-231 NHolland IV
11 255-259 ZH VII
- 16 In *Ons Nederland*, 1923-24, p. 151-156: 'Schagen en Medemblik in de 18^e eeuw', uit hetzelfde handschrift als de andere artikelen betreffende Noord-Holland; in *Nijftarlake* 1923, p. 6-17, 'De Franschen in de Vechtsreek in 1672' uit ', *Beschrijving van Utrecht (...)*, inventarisnummer KB 58 H 57.
- 17 In *Het Geïllustreerd Gemeenteblad* 1923-24 staat op p. 16 een tekening van Andries Schoemaker met in zijn handschrift daaronder: 'Brouwershaven'.
- 18 *Het Verheerlijkt Nederland* verscheen tussen 1745 en 1779 in 9 delen à 100 gravures van Hendrik Spilman naar tekeningen van Corn. Pronk, Abr. de Haan en Jan de Beijer.
- 19 De 8e jaargang begint normaal in september 1926; het tweede en laatste nummer daarvan verscheen in november 1927.
- 20 Met dank aan de heer G.D.J. Buurman, oud-directeur van de Stichting Vrienden der Gelderse kastelen, die Storm Buysing (volgens hem uit te spreken als Storm Busing) persoonlijk gekend heeft en deze en andere inlichtingen over hem verstrekte.
- 21 Het begrip 'kastelen' is hier ruim te nemen en omvat ook adellijke- en historische landhuizen.
- 22 Mededeling van B(uurman) in *Kastelen in Gelderland*, 1948, onder de door Storm Buysing samengestelde lijst van kasteelen.
- 23 In 'Bestuursmededelingen' in *Vrienden van Geldersche Kasteelen 1948-1958*
- 24 Nu op het Iconografisch Bureau van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (R.K.D.), Prins Willem-Alexanderhof 256, Den Haag.
- 25 *Kasteelen in Gelderland*, een uitgave van de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen, 1948, p. 95-112.
- 26 Volgens mededeling van de heer P.A. de Graaf zijn de foto's uit de zo genoemde 'kastelenkist' in de kastelenmappen opgeborgen. Uit opmerkingen van Storm Buysing die hier en daar zijn toegevoegd is af te leiden dat de 'kastelenkist' met de al opgeplakte foto's van hem afkomstig was. Storm Buysing had ook foto's uit andere collecties; of die ook in de 'kastelenkist' zaten is niet bekend.
- 27 De uitgave van MMF Publications te Lisse en in te zien in enkele grote bibliotheken of archieven.
- 28 Deze *Beschrijving van Gelderland door Schoemaker* bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek, inv.nr. 78 H 41. Ze bevat 153 genummerde bladen; blad 1 begint met:
'Gelderland korte aantekening van den inval der fransen des jaars 1672 in de geunieerde provintien: en watste den door haar veroverd zijn in 't hartogdom Kleeft gelderland en 't graafschap Zutphen en hoe den vijand: ruym soo spoedig moeste verlaten nadatse alvorens ongemene knevelarijen: brant schattinge en andere seer swaare ongebonden heden soo in de steden als ten platte landen hadde bedreven.'
Het boek bevat veel tekst, ingeplakte afdrukken van forten en andere gebouwen en 15 gekleurde tekeningen van Schoemaker. Achterin staat een alfabetische lijst van 38 behandelde plaatsen.
De afbeeldingen betreffen schansen of plaatsen met militaire versterkingen aan de Maas, Rijn/Lek, Waal en IJssel en de voormalige Zuiderzee. Een aantal daarvan liggen in het voormalige Overkwartier. Ook Bonn en Seneffe (aan de Sambre bij Nivelles/Charleroi) worden genoemd, maar de ruimte voor een afbeelding is niet ingevuld.
- 29 *Verslagen van 's-Lands Oude Archieven*, XXIX 1906, 's-Hage 1907, p. 199.
- 30 Bijvoorbeeld in Iz. Tirons *Het Verheerlykt Nederland*, waarvan de gedeelten over Gelderland in 1745 en 1750 verschenen.